

Dr.sc. Filip Škiljan

Srpsko narodno vijeće, Ilica 16, 10000 Zagreb

Istraživanje Drugog svjetskog rata metodom usmene povijesti u pojedinim regijama Hrvatske (primjeri iz Hrvatskog zagorja, zapadne Slavonije i Gorskog kotara)

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; Gorski kotar, Slavonija, Hrvatsko zagorje, usmena povijest

Key words: WWII; Gorski kotar, Slavonija, Croatian zagorje, oral history

Sažetak: U radu autor pokušava pokazati kako se metodom usmene povijesti uz upotrebu arhivskih izvora može istraživati prošlost Drugog svjetskog rata. Kroz sudbine pojedinaca u različitim hrvatskim regijama mogu se pratiti događaji na razini države. Uspoređujući arhivsko gradivo i usmene iskaze znanstvenik može lakše doći do nekih spoznaja. Autor je ispitaio 63 kazivača. U rad su uvršteni samo neki iskazi relevantni za pojedinačne primjere. Uzeti su primjeri iz sela koja su teško stradala u Drugom svjetskom ratu, u kojima su stradali stanovnici od strane njemačke vojske ili ustaša. Tako su iz Hrvatskog zagorja uzeti primjeri sela Laz i Cerje Jesenjansko, iz zapadne Slavonije sela Lađevac i Kusonje, a iz Gorskog kotara mjesta Moravice.

Summary: Combining oral history and standard historical research methods author is analysing events from different croatian regions in the WWII. Interviews had been done with 63 witnesses, but author has focused his research on the villages that had been drastically affected by the events from the period: from the region of Croatian zagorje places Laz and Cerje Jesenjansko, from the region of Western Slavonia places Lađevac and Kusonje, and from the region of Gorski Kotar place Moravice.

Cilj rada koji se oslanja na usmenu povijest jest taj da se (uz arhivsko gradivo, novinske članke i dostupnu literaturu) metodom usmene povijesti (intervjui ili ankete s točno definiranim pitanjima koja se provodi na određenom ciljanom socijalnom uzorku stanovništva) prikupi one elementi koji se ne mogu dobiti analizom arhivskih spisa. Prava vrijednost metode usmene povijesti leži upravo u tome da u sintezi s ostalim metodama povijesne znanosti, odnosno s rezultatima arhivskog istraživanja, pojedinačnu pripovijest jednog svjedoka učini općom. Cilj je da u razgovoru ili metodama pisanih biografija, sa živim svjedokom pokušamo što više saznati o intelektualnom, mentalnom, kulturnom sklopu sugovornika ili ispitanika u isječku njegova života (Drugi svjetski rat), probuđujući u njemu živa sjećanja. Spomenuti način povijesnog istraživanja pokazuje svoju višeslojnost u činjenici da je osobno iskustvo pojedinca uvijek subjektivno, i stoga pruža znanstveniku mogućnost istraživanja odnosa činjeničnog slijeda pojedinog događaja i načina na koji ga je pojedinac doživio, zapamtio i ispričao u svojem intervjuu. Prilikom istraživanja tog odnosa važno je da istraživač uzima u obzir sveukupne osobne karakteristike kazivača (njegovu starost, političku opredijeljenost, obrazovanost i njegovu osobnu sudbinu u ratnom periodu).

Prihvativši ovu metodu obavio sam na području tri regije više od šezdeset i tri razgovora. Na području Hrvatskog zagorja, gdje sam istraživao čitavo ratno i poratno razdoblje napravio sam

trideset i dva intervjua¹, u Gorskom kotaru, gdje sam istraživao stradanja stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti 1941. godine ispitao sam četrnaest osoba², a u pakračkom (gdje sam istraživao stradanje nacionalnih i vjerskih manjina (Romi, Židovi i Srbi) u 1941. i 1942. godini) i novogradiškom kraju (gdje sam istraživao stradanje nacionalnih i vjerskih manjina kroz čitavo ratno razdoblje) ispitao sam sedamnaest osoba.³ Pritom sam kreirao vlastita pitanja koja su bila modificirana prema situaciji na terenu. Odlazio sam ciljano u mjesta gdje sam mogao očekivati zanimljive odgovore. Izbor kazivača, dakako, bio je sasvim slučajan. U Hrvatskom zagorju kazivače sam pronalazio sam, u ostale dvije regije imao sam kao vodiče lokalne ljude koji su me ciljano vodili do pojedinaca.⁴ Svjedoci se razlikuju po kvaliteti sjećanja, ali i po interesu da daju potpune informacije (tj. često su bili prešućivani društveno nepovoljni događaji, ili događaji za koje su pojedinci smatrali da im ne idu u prilog jer su u njima na neki način sudjelovali). U sve tri regije javlja se problem kolektivnog pamćenja gdje se svi događaji pamte na sličan način, ali nikako ne na isti. Budući da su moji ispitanici u velikom broju slučajeva bili djeca (adolescenti) u vrijeme Drugog svjetskog rata, oni se

¹ Iskaz: *Terezija Čvek* (r. *Gabud*), r. 1930, Laz Bistrički (Marija Bistrica); *Nikola Knezić*, r. 1931, Lepa Ves (Donja Stubica); *Dragutin Gorupić*, r. 1928, Gornja Plemenščina (Pregrada); *Vincencij Staroveški*, r. 1931, Bratkovec (Zagorska Sela); *Stjepan Lukec*, r. 1922, Dubovec (Gornja Stubica); *Marija Hubej*, r. 1929, Vrhi Vinagorski (Pregrada); *Alojz Glojač*, r. 1920, Brezje (Gornja Stubica); *Mato Herceg*, r. 1926, Hum Stubički (Gornja Stubica); *Alojz Jakopec*, r. 1927, Selnica (Marija Bistrica); *Ana Špoljar* (r. *Vrtarić*), r. 1930, Sušobreg (Konjščina); *Josip Drakšić*, r. 1925, Sušobreg (Konjščina); *Milan Zgorelec*, r. 1938, Zagorska Sela; *Štefica Draganić* (r. *Artić*), r. 1921, Gornje Jesenje (Jesenje); *Milka Pek* (r. *Draganić*), r. 1927, Cerje Jesenjansko (Jesenje); *Ana Hlupić*, r. 1930, Mala Gora (Desinić); *Barbara Čvek*, (r. *Buc*), r. 1925, Laz Bistrički (Marija Bistrica); *Katarina Ciković*, (r. *Čukelj*), r. 1922, Laz Bistrički (Marija Bistrica); *Olga Hršak*, (r. *Presečki*), r. 1936, Petrovsko; *Milica Presečki*, (r. *Kunštek*), r. 1921, Petrovsko; *Miroslav Sviben*, r. 1927, Pasanska Gorica (Gornja Stubica); *Stjepan Lukec*, r. 1922, Dubovec (Gornja Stubica); *Ruda Slivar*, r. 1924, Slani Potok (Gornja Stubica); *Branko Vučković*, r. 1930, Mihovljan; *Dragutin Ljubek*, r. 1942, Mihovljan; *Franjo Hublin*, r. 1924, Hrašćina; *Barbara Brcko* (r. *Zorko*), r. 1934, Kraljev Vrh (Jakovlje); *Dragica Jagečić*, (r. *Lončar*), r. 1921, Mokrice (Oroslavlje); *Zvonimir Čoh*, r. 1941, Prišlin (Hum na Sutli); *Barbara Kukolja* (r. *Babić*), r. 1926, Globočec (Marija Bistrica); *Vladimir Hrčić*, r. 1930, Donja Stubica; *Vjera Horvatić* (r. *Gajski*), r. 1927, Stubičke Toplice; *Štefanija Obad*, r. 1930, Donja Stubica.

² Iskaz: *Dušan Matić*, r. 1926.g., Vučkovići (Moravice); *Nada Matić*, r. 1917.g., Moravice; *Veljko Tomić*, r. 1923.g., Moravice; *Miloš Zatezalo*, r. 1931.g., Gornje Dubrave (Ogulin); *Marica Zatezalo*, r. 1935.g., Gornje Dubrave (Ogulin); *Srboľjub Radulović*, r. 1933.g., Drežnica (Ogulin); *Nikola Radulović*, r. 1946.g., Drežnica (Ogulin); *Stevan Skorupan*, r. 1929.g., Lapat (Plaški); *Milan Vujnović*, r. 1930.g., Vitunj (Ogulin); *Zorka Milanović*, r. 1927.g., Ponorac (Ogulin); *Simo Milanović*, r. 1924.g., Musulinski Potok (Ogulin); *Dušan Marović*, r. 1928.g., Nikolići - Drežnica (Ogulin); *Bogomir Ivošević*, r. 1936.g., Krakar (Ogulin); *Simo Šumonja*, r. 1932.g., Vera (Plaški).

³ Iskaz: *Momčilo Dojić*, r. 1928., Cage; *Dragan Nogić*, r. 1928, Lađevac; *Anđela Pačkić*, r. 1924.g., Uštica (Novska); *Mile Vukomanović*, r. 1925, Čovac; *Dragan Borojević*, r. 1931., Klenik; *Rade Kovačević*, (1930.), Šumetlica-Srednji Grahovljani; *Ljubica Slavujević* (rođ. *Kovačević*), (1923.), Klisa; *Gligorije Savić* (1929.), Bujavica; *Gojko Bosanac* (1932), Brusnik; *Sava Jovanović* (rođ. *Sarajlija*) (1935.), Batinjani; *Branko Manojlović* (1928.), Pakrac; *Sreten Dragičević* (1929.), Pakrac; *Dorđe Jakovljević* (1931.), Jakovci; *Nikola Radivojević* (1930.) Milivojevci (sada u Japagi); *Milica Radivojević*, (rođ. *Kovačić*) (1934.), Šeovica; *Petar Kovačić* (1934.), Šeovica; *Rudolf Čišper* (1926.), Pakrac.

⁴ Ovom se prilikom zahvaljujem mojim vodičima gospodinu Dušanu Matiću iz Zagreba, gospodinu Siniši Ljubojeviću iz Ogulina, gospodinu parohu Milošu Orelju iz Drežnice, gospodinu Gojku Bosancu iz Pakraca i gospodinu Nikoli Lončareviću iz Okučana

dogadaja često sjećaju, iako su ih sami proživjeli, kroz priče starijih. Prednost kod mlađih kazivača je u tome što oni nisu sami bili aktivni sudionici Drugog svjetskog rata (tj. nisu se borili na jednoj ili drugoj strani), pa uglavnom nisu bili ideološki opterećeni. Najstariji ispitanik je u trenutku ispitivanja imao 93 godine, a najmlađa ispitanica 63. Bivši partizani su mnogo lakše pristajali na razgovore od bivših pripadnika ustaške vojnice i Vražje divizije. Što se tiče domobrana i dezertera, kod njih je razgovorljivost ovisila o naravi. Najpotpuniji iskaz dala mi je jedna žena, a ženski su iskazi (kao iskazi civila) redovito bili kvalitetniji od muških. Žene su bile manje zainteresirane za sudjelovanje u politici te su u vrijeme rata uglavnom boravile u svojim rodnim mjestima, dok su muškarci bili vrlo često izvan Hrvatskog zagorja, Gorskog kotara ili zapadne Slavonije pa su njihovi iskazi pokatkad bili siromašniji od ženskih. Najkompliciraniji za razgovor su bili pripadnici ustaških i njemačkih jedinica. Bili su ustrašeni, nepovjerljivi, nesigurni u ono što su mislili da ispitivač želi čuti, zatvoreni, a vrlo često i potpuno nepristupačni za pojedine teme.

Osnovna su pitanja bila:

1. Ime i prezime, djevojačko prezime (za žene), godina i mjesto rođenja
2. Brojno stanje obitelji prije Drugog svjetskog rata
3. Politička orijentacija obitelji prije Drugog svjetskog rata
4. Zanimanje oca i zanimanje majke
5. Sjećanja na prvi dan rata
6. Povlačenje Jugoslavenske kraljevske vojske kroz Hrvatsko zagorje, Gorski kotar i zapadnu Slavoniju
7. Kako ste doživjeli ulazak Nijemaca, ustaša u Hrvatsko zagorje, Gorski kotar ili zapadnu Slavoniju?
8. Židovi, Srbi, Romi na području najbliže okolice (njihova sudbina) (takvo uopćeno pitanje bilo je moguće postaviti samo u Hrvatskom zagorju. Na području zapadne Slavonije i Gorskog kotara, gdje su ispitanici bili mahom Srbi, pitanje je rascijepano, a postavljana su nadalje potpitanja o otpuštanjima s posla, o rasnoj i vjerskoj diskriminaciji, o rasnim zakonima, o odnosu prema susjedima Hrvatima, o prvim hapšenjima, o prvim interniranjima u zatvore ili logore, o prvim ubojstvima, o masovnim pokoljima, o odlascima u partizane, o oduzimanju imovine, o iseljavanjima

i odlascima u Srbiju, o rušenju pravoslavnih hramova i o prijelazima na katoličku vjeru

9. Kada ste prvi put vidjeli ustaše, a kada partizane?
10. Držanje lokalnog svećenika (župnika) za vrijeme Drugog svjetskog rata?
11. Socijalni status obitelji za vrijeme rata
12. Odlazak/neodlazak (dezertiranje) u rat (razlozi, koja vojska)
13. Život u partizanskoj/domobranskoj/ustaškoj vojsci
14. Dolazak partizana (tzv. preokret) 1945. godine i povlačenje ustaša, domobrana i Nijemaca prema Bleiburgu

Dakako, ovisno o događajima u mjestu, postavljana su i druga pitanja koja su se odnosila na specifične događaje za neki kraj. U Gorskom kotaru i zapadnoj Slavoniji nisu postavljana pitanja o životu u partizanima ili nekoj drugoj vojsci i o dolasku partizana 1945. godine. Nakon razgovora slijedi uspoređivanje iskaza s originalnim dokumentima. Većina dokumenata koji se tiču Hrvatskog zagorja, Gorskog kotara i zapadne Slavonije potječu upravo iz Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva Zagreb, Državnog arhiva Bjelovar i Arhivskog sabirnog centra Krapina. Arhivski materijali su vrlo često i objavljeni u pojedinim publikacijama, a vrlo su vrijedna i objavljena sjećanja pojedinaca koja su, nažalost, gotovo uvijek ideološki obojena. Svjedočenja treba kao i arhivsku građu kritički preispitivati, baš kao da se radi o dokumentu. I arhivsku građu treba, baš kao i svjedočenja, uzimati s rezervom. Vrlo se često događa da su dokumenti pisani tendenciozno, tj. tako da prikažu samo jednu stranu priče. Isto tako, izvještaji pojedinih kotarskih oblasti, koji su pisani objektivno, bez ikakvih tendencioznih namjera, često su suhoparni administrativni izvještaji koji bez dodatnih podataka nabrajaju samo poginule ili poubijane ljude i tijek događaja s vremenskom točnošću. Iskazi svjedoka pomažu da događaji navedeni u dokumentima postanu stvarni, ljudski, jasniji i izražajni, a isto tako da ih mi povjesničari, udaljeni rođenjem nekoliko desetljeća od zbivanja, shvatimo u njihovoj srži jer oni ostavljaju i na današnje generacije duboko značenje.

Dva primjera iz Hrvatskog zagorja (Laz i Cerje Jesenjansko)

Zbog pojačanih partizanskih sabotaža početkom rujna 1943. godine zapovjednik njemačkih četa u Hrvatskoj naređuje osnivanje sabirnih logora za taoce koji će biti strijeljani u slučaju ponovnih partizanskih akcija. Među taoce pripadaju »članovi obitelji pripadnika odmetnika,

osobe koje su sklone odmetnicima i sumnjive osobe»⁵. U Hrvatskom zagorju dolazi i do druge vrste odmazdi. U selima oko Stubice i Krapine⁶ dolazi do značajnih odmazdi koje neka sela pretvaraju u zgarišta, a njihove stanovnike potpuno istrebljuju. Upravo su ta sjećanja ostala najdublje utisnuta u svijest ljudi, pa i danas ona, uz onodobne ustaške, njemačke i partizanske dokumente, svjedoče o strahotama koje su se u ovom, čisto hrvatskom kraju događale. To je ujedno i dokaz da ustaše i Nijemci nisu vidjeli samo neprijatelja u onima koji nisu bili Hrvati, već i u svima onima koji nisu jednako mislili kao oni, pa su onda, iživljavajući se na nedužnom stanovništvu kažnjavali čitave krajeve.

Laz

Jedan od prvih takvih pokolja se dogodio u selu Laz iznad Marije Bistrice. Već 14. listopada 1943. godine ustaše iz Marije Bistrice su došli u selo Laz i tamo se sukobili s partizanima. Budući da su ih partizani potjerali natrag prema Mariji Bistrici, ustaše su se sljedećeg dana vratili i popljačkali zaselak Krč te ga djelomično zapalili i bombama uništili. Slično se zbilo i u zaseoku Vrh iz kojega su stanovnici 21. listopada otišli u Mariju Bisticu u ustaški stan da zamole »da im se ne pali selo«⁷. »Ustaše su im odgovorili da treba sve poklati i popaliti, jer da su oni svi partizani i da sami uzdržavaju partizane«. Seljaci iz Vrha nisu se mogli suprotstaviti partizanima »jer su oni naoružana sila«, prema izjavi jednog seljaka iz Vrha ustašama. Jedna žena iz deputacije rekla je ustaškom oficiru da su ustaše već napravili mnoga zla u selu i da bi trebali nadoknaditi štetu. Od nadoknađivanja štete nije bilo ništa, a situacija se značajno pogoršala dolaskom Čerkeza u Laz svega pet dana kasnije. Naime, dana 26. listopada 1943. godine njemačka vojnička ophodnja došla je u selo Laz te je »bez ikakvog razloga strijeljala žiteljstvo, koje se nalazilo na poljoprivrednim radovima u polju ili u svojim kućama i palila je njihove domove«⁸. Tom je prilikom stradalo dvadeset i dvoje ljudi koji »nisu podržavali veze s odmetnicima, već su bili podpunoma pouzdani i pošteni ljudi«. Osim što su pobili dvadeset i dvoje ljudi njemački vojnici su spalili i imovinu četrdeset i dvoje žitelja. Među ubijenima nalazilo se petero žena, a najviše je stradao zaselak Gabudi. Već tri dana kasnije Glavni ustaški stan daje izvještaj o prilikama u Mariji Bistrici na temelju izvještaja općinskog poglavarstva Marije Bistrice⁹. Iz ovog spisa saznajemo pojedinosti o samom događaju. U Mariju Bisticu je 26. listopada došlo jedanaest automobila i jedan tenk s njemačkim

⁵ HDA, V. župa Zagorje, kutija 22, 1756/43.

⁶ Oko Krapine su u potpunosti uništena sela Cerje Jesenjansko i Petrovsko. U Cerju su ustaše pobili nedužne civile i uništili njihove kuće u prosincu 1943., a u Petrovskom su spalili čitavo selo (izuzev crkvu) u listopadu 1943. godine.

⁷ AIHRPH, KP – 78/2490 i u: *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knjiga VI, Zagreb 1987, 619 – 621.

⁸ HDA, MUP NDH, kutija 18, 31/43.

⁹ HDA, MUP NDH, kutija 18, 6318.

vojnici. Navodno je zapovjednik Baričić, kada je njemačka vojska došla u Mariju Bistricu, ponudio »jednog vodiča kao tumača i kojem su poznate prilike, gdje su se zadržali partizani, ali je taj prijedlog odbijen, jer su Nijemci izjavili da im je isti nepotreban«. Kada su došli do sela Bistrički Laz počeli su s paljenjem kuća i ubijanjem ljudi. Tako su spalili kuću i gospodarske zgrade Bertović Fabijana kojemu su dva sina poginula u ustaškoj vojsci kao legionari. Prije nego što su mu Nijemci spalili kuću i gospodarske zgrade, Bertović ih je upozorio na tu činjenicu prije nego li su mu zapalili imanje, ali su oni to svejedno učinili. Slično se dogodilo i s jednom udovicom koju su Nijemci navodno i ubili. U izvještaju stoji da su u jednoj kući ubijena i četiri mladića koji su nakon ubojstva i spaljeni na lomači. Nijemci su opljačkali lokalnog gostioničara te neke od svojih žrtava. Nakon pokolja u Lazu uputili su se prema selu Šagudovec između Marije Bistrice i Gornje Stubice s istom namjerom, ali je spomenuti tenk navodno zakazao u blatu, pa su ga mještani Šagudovca hladili vodom te im je to poštedjelo živote i imovinu¹⁰. Čitavog događaja najbolje se prisjećaju mještani Laza kod kojih je situacija poprimila elemente mita¹¹. Kao razlog paljevine sela Laz i ubojstva dvadeset i dvije osobe, stanovnici Laza navode partizansko zvjerstvo nad trgovcima Pavlom Kukoljom i Žagarom iz Marije Bistrice. Partizani su njih dvojicu navodno odveli u šumu i likvidirali ih zbog suradnje s ustašama. Kukoljin brat je navodno bio neki ustaški oficir, pa je to ubojstvo potaknulo ustaše da u pomoć pozovu Nijemce koji su pokolj počinili. Ubojstvo su prijavile dvije supruge (Kukoljina i Žagarova) koje su smatrale odgovornima selo Laz (zaselak Gabudi) zbog toga što su leševi ubijenih nađeni u blizini toga zaselka. U selu Laz postoje dva zaselka Gabudi (Gornji i Donji). Nijemci su, krivo obaviješteni, zapalili Donje Gabude, a ne Gornje, u čijoj su blizini nađeni leševi. Prema iskazima preživjelih svjedoka zločin su počinili Čerkezi u njemačkim uniformama. To objašnjava i bezrazložno krvoločno izivljavanje nad leševima ubijenih (spaljivanje četvorice mladića na lomači). Stanovnici Laza također tvrde da ubojstvo Žagara i Kukolje nisu počinili partizani s Laza, već iz Marije Bistrice te da su tako potpuno nedužni stradali. Nijemce (Čerkeze) koji su bili stacionirani u Donjoj Stubici su očito pozvali ustaše iz Marije Bistrice (satnik Baričić) i uputili ih prema Lazu, jer se prema iskazima čini da je dotični satnik više puta prijetio stanovnicima Laza da će on »popaliti tu Kozaru«. Bistrički župnik Florijan Papić ga je navodno odgovorio od nauma da spali čitavi Laz.

¹⁰ Iskaz Mato Herceg, r. 1926, Hum Stubički (Gornja Stubica).

¹¹ Korišteni su iskazi: Terezija Čvek (r. Gabud), r. 1930, Laz Bistrički (Marija Bistrica), Barbara Čvek (r. Buc), r. 1925, Laz Bistrički (Marija Bistrica), Katarina Ciković, r. 1922, Laz Bistrički (Marija Bistrica).

Iz svega je za zaključiti da je Laz spaljen kao odmazda za ubojstvo trgovaca Žagara i Kukulje. Očito je da su stanovnici Laza koji su pobijeni i kojima su kuće spaljene bili potpuno nedužni. Zanimljiva je činjenica da Glavni ustaški stan piše o ovome pokolju i paljevini kao o nečemu što se nije smjelo dogoditi i nečemu što nije ispravno bez obzira na to što je potpuno očito da je ustaški satnik Baričić iz Marije Bistrice pozvao Nijemce i uputio ih prema Lazu s napomenom da je to pobunjeničko gnijezdo. Iako o ovome svemu nema podataka u dokumentima, svi ispitani na Lazu su se složili da je uzrok pokolja smrt dvojice trgovaca, a da je uz Nijemce primarni krivac satnik Baričić.

Cerje Jesenjansko

Mjesec dana kasnije, 1. prosinca 1943. godine, dogodio se najstrašnji pokolj u Hrvatskom zagorju tijekom čitavog Drugog svjetskog rata¹². Selo Cerje Jesenjansko, smješteno pod sjevernim obroncima planine Strahinščice na lokalnoj cesti koja povezuje Krapinu i Bednju, bilo je većim dijelom uništeno, a njegovi žitelji pobijeni. Naime, partizanski I. bataljon krenuo je s Kalnika da bi došao u Sloveniju i tamo zajedno sa slovenskim partizanima organizirali napad na Bisticu ob Sotli. Na svojem putu partizani su napali ustaše, imajući krive informacije o njihovoj brojnosti¹³. Ustaše su pripadali Poglavnikovom tjelesnom Sdrugu te su osiguravali put kojim je Poglavnik trebao doći iz Zagreba u Lepoglavu. Partizani su napali kuću Mirka Capeka iz Cerja misleći da se u njoj nalaze ustaše, međutim, prema ustaškim dokumentima, ustaša ondje nije bilo. U partizanskim dokumentima navodi se činjenica da su partizani pobili četrdeset ustaša, a da ih se osamdeset razbježalo što je očito potpuno kriva informacija dana namjerno zato da bi se Štabu II. operativne zone NOV i PO Hrvatske prikazalo kako su partizani potpuno uništili ustaške snage. Prava je istina da su se nakon što su upali u krivu kuću partizani razbježali po okolnim bregovima. »Tako su četvorica partizana pobjegla u obližnje postradalo selo zvano 'Turibaki – Bosaki' i tu se sakrila u jedan podrum.«¹⁴ Stanovnici toga zaselka nisu kasnije znali reći da li su iz toga podruma partizani pucali na ustaše ili su se tamo samo željeli sakriti, a vlasnici podruma, koji bi to sigurno znali,

¹² O ovom pokolju postoji poslijeratni izvještaj Sekretarijata za unutarnje poslove koji se temelji na originalnim dokumentima na temelju kojih sam pisao dio ovoga poglavlja. (HDA, SDS RSUP SRH, kut. br. 27, serija 013.0.16, Izradak o ustaškom pokretu u kotaru Krapina, 40 – 43.).

¹³ *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom V, knjiga 22, dok. br. 13, 60, 61 i u: *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knjiga VII, Zagreb 1987, 432, 433; Josip Špiranec Pintar, »Upućivanje bataljona na Kozjansko« u: *Partizani u Titovom kraju - udarni bataljon*, Zagreb 1984, 41 – 45. Prema iskazu Josipa Špiranca partizani su napali ustaške snage misleći da se radi o jednoj satniji, a radilo se o čitavoj bojni. Osim toga, njemačke snage su bile smještene kod crkve u Gornjem Jesenju (njih oko 400), a neposredno nakon početka borbe iz Krapine je krenulo 16 njemačkih i ustaških tenkova tako da su se partizani povukli prema Strahinčici i Radoboju.

¹⁴ HDA, Velika župa Zagorje, kutija 23, 2212/43 i u: *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knjiga VII, Zagreb 1987, 433 – 441.

bili su pobijeni. Najvjerojatnije je da su u sukobu s partizanima stradali dvojica ustaša, kako to navode stanovnici obližnjeg Gornjeg Jesenja¹⁵ »Ustaška vojska, koja je držala sve okolišne bregove, navalila je na selo, a tada je pala zapovijed, da se sve imade popaliti i poubijati.« Partizani, mjesto da zaštite narod, pobjegli su prema crkvi svetoga Jakoba na Očuri visoko na prijevoju između Strahinščice i Ivanščice. Doduše, očito je da su ustaške snage bile prejake za slabe partizanske jedinice, a čini se i da su ustaše imali nekoliko topova i tenkova u okolini. Ustaše su svoj bijes iskalili na nenaoružanim civilima u Cerju Jesenjanskom toga prosinačkog jutra 1943. godine. Okrutnost kojom su ustaše poubijali djevojčice, dječake, trudne žene, starce, starice i mlade muškarce na jezovit se urezala u sjećanja lokalnog stanovništva. Valent Obadić je Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača dao iskaz kako su »ljudi u strahu počeli bježati, pa su ustaše pucali po tim ljudima bez obzira da li je to bio muškarac, žena, dijete ili starac pa su tako potukli 36 ljudi«¹⁶. Samo općinsko poglavarstvo Đurmanec daje detaljne podatke na koje su načine ustaše pobili stanovništvo. Čini se da nisu ubijani samo stanovnici rečenoga zaselka već i zaselaka koji su udaljeni od dotičnog i do četrdeset i pet minuta. Ljudi su ubijani »pucanjem iz puške« (Mijo Čižmešija, op.a.), »jedno dijete Josipa (Kučko, op.a.) izgorjelo u vatri«, »strijeljan i uboden nožem« (Adam Šoštarić, op.a.), »u podrumu, gdje je dobila devet hitaca« (Ljuba Bosak, trudna šest mjeseci, op.a.), »izašao iz kuće sa svojom kćerkom Dragicom, starom 7 godina, koju je držao na rukama, te su oboje od ustaša pobijeni« (Dragica i Izidor Bosak, op.a.)....¹⁷ Posebno je potresno svjedočenje Barice Bosak, koja je 1945. godine imala 15 godina i koja se prisjeća kako se »za vrijeme borbe sklonila čitava obitelj u podrum kuće. Kada je borba prestala pozvali su ustaše sve nas da izadjemo iz podruma i da legnemo ispred kuće. Mi smo njihovu zapovjed izvršili i oni su bez svakog povoda počeli po nama pucati tako da su svi gore navedeni članovi naše obitelji usmrćeni na mjestu, osim majke Alojzije Bosak, koja je umrla nakon tri dana od teških povreda koje je zadobila. Ja sam se spasila na taj način što su na meni ležali mrtvaci, moja braća i sestre, pa su ustaše očito mislili da sam i ja mrtva«¹⁸. Oni koji nisu ubijeni pretučeni su, a imovina im je svima zapaljena. Osim što su popaljeni i pobijeni, ustaše (Poglavnikov tjelesni zdrug koji bi trebao biti elitna postrojba) su počinili i pljačku. Verona Grobenski je platila ustaši 18.000 kuna zato da je ne zakolje nožem. Neke seljake ustaše nisu pobili na mjestu nego su ih odveli u šumu pa su ih tamo mučki ubili. August Hajster je među

¹⁵ Iskaz Štefanija Draganić, r. Artić, r. 1921, Gornje Jesenje, (Jesenje).

¹⁶ HDA, ZKRZ – ZH, kutija 406, 31676 – 31679.

¹⁷ HDA, Velika župa Zagorje, kutija 23, 2212/43 i u: *Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knjiga VII, Zagreb 1987, 433 – 441; HDA, SDS RSUP SRH, kut. br. 27, serija 013.0.16, Izradak o ustaškom pokretu u kotaru Krapina, 40-43.

¹⁸ HDA, ZKRZ – ZH, kutija 406, 31676 – 31679.

ostalima bio odveden u obližnji šumarak. Nakon što su ih ustaše postrojili »pitali su nas dali imamo novaca da si kupe rakije, a mi smo odgovorili da nemamo, onda je odredio da nas se pretraži i nakon toga su počeli po nama pucati iz daljine od dva metra. ... Kada je pao prvi metak ja sam se bacio na zemlju i bio sam kad sam već ležao na zemlji ranjen i to kroz lijevo lice i usnu šupljinu u desni palac kojega sam držao kod ustiju te kroz ledja od lijeve lopatice kroz desnu van. Tako sam neko vrijeme ranjen ležao a oni su me očito smatrali da sam poginuo. Kada su se udaljili nekih 100 koračaja od mene ja sam se pridigao i počeo polagano odmicati od tog mjesta, tako dok nisam otišao nakon 2000 metara dalje i onda su me opazili i počeli vikati a ja sam se dao u bijeg i uspjelo mi je pobjeći u šumu...«¹⁹. Najbolji zaključak daje općinsko poglavarstvo u Đurmancu: »Iz ovoga vidljivo je, da je potučeno ili inače poginulo 35 duša, a od toga 7 komada djece u dobi od 2 do 16 godina. Nadalje vidljivo je da je po ustašama odneseno gotovog novca 246.000 kuna. Svi u ovom izvješću spomemuti žitelji bili su do sada mirni i čestiti Hrvati (mnogima su sinovi bili u ustašama i domobranima, pa su bili podobni za ondašnju vlast, op.a.), te se u tom pogledu nije moglo njima ništa prigovoriti, nu kako budu dalje obzirom na osiromašenje, to se sada ne može znati.« Nakon pokolja ustaše su »počeli ubijati svinje, purane i kokoši te su zapalili vatru i odmah pekli«. U klijetima su očito našli i veće količine alkohola, »pa su se opili do besvjesti«. Nakon toga su pijani popljačkali sve kuće koje nisu spalili. »Kad je prestalo ubijanje i živi su se počeli vraćati, zaustavljali su ih i pod prijetnjom oružja tražili od njih da im izruče novac koji su seljaci u bijegu ponijeli sa sobom«²⁰. Navodno su članovi porodica tražili materijalnu pomoć od kotarske oblasti u Krapini te neku vrstu zaštite da se ovako što ne ponovi. Od lokalnih stanovnika doznao sam vrlo malo. Malo tko je još živ da bi se sjećao tih dana. Mijo Čižmešija se prisjeća kako je imao petnaest godina kada su ustaše došli i ubili mu brata i oca. Njega su poštedjeli budući da ga je zaštitio nepoznati ustaša koji ga je odveo sa sobom da ga ne ubiju²¹. Majka i sestra su preživjele. Mijo Čižmešija i danas, samo pri spomenu toga događaja, počne plakati²².

Primjeri iz zapadne Slavonije (Lađevac i Kusionje)

Lađevac

¹⁹ HDA, ZKRZ – ZH, kutija 406, 31676 – 31679.

²⁰ HDA, ZKRZ – ZH, kutija 406, 31676 – 31679.

²¹ I među ovim ustašama bilo je očito onih koji su osjetili sažaljenje za nevine žrtve. Tako je jedan ustaša spasio Martu Kučko i njezino dijete nakon što su joj ubili supruga riječima »Zar ti nije dosta što si joj ubio muža sad hoćeš i tu sirotinju ubiti ?« (HDA, ZKRZ – ZH, kutija 406, 31676 – 31679.)

²² Mijo Čižmešija, r. 1928, Cerje Jesenjansko (Jesenje). O ovom događaju vidi i u: *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Zagreb 1959, 288 – 292.

U selima oko Nove Gradiške do svibnja 1942. godine već je uhapšeno mnogo ljudi. Međutim, do tada nije bilo slučaja da je pohapšeno gotovo cjelokupno stanovništvo nekog mjesta. U svibnju je poduzeto dizanje sela Lađevac i Bodegraj. U Lađevac su u svibnju došli partizani u ustaškim uniformama i ondje razoružali Njemačku narodnu skupinu koja je brojala oko 40 ljudi i jednog časnika bez ijednog pucnja. Nijemci su, naime, čuvali rudnik u Lađevcu. Nakon dva sata došla je Luburićeva bojna iz Lipika i u Lađevcu postavila strojnicu prema brdu kojim su prolazili partizani. Potom su otvorili vatru na brdo, ali budući da su partizani već odavno otišli, nisu nikoga pogodili. Potom su iz bijesa i nemoći pohapsili žene, djecu i starce, dok muškaraca nije bilo kod kuće, već su bili u poljima i vinogradima budući da je bio radni dan.²³ Svjedok Nikola Šeatović tvrdi da se to zbilo 19. svibnja oko 7 sati ujutro. Kao počinitelje zločina navodi ustaše iz logora Stara Gradiška na čelu s Milom Oreškovićem, što je vrlo vjerojatno netočna informacija. Broj uhapšenih procjenjuje na 125, a žrtve, tj. oni koji su ubijeni u logorima Stara Gradiška i Jasenovac navodi poimenično četrdeset i dvoje.²⁴ Svoju verziju priče daje i svjedok Dragan Nogić, rođen 1928. godine u Lađevcu u iskazu danom autoru 2009. godine u Okučanima.²⁵ On tvrdi da su partizani napali Nijemce iz Srijema u Lađevcu rano ujutro. Navodno su Nijemci izašli da se operu, a potom je jedan ubijen dok su drugi razoružani. Partizani su odmah potom pobjegli u šumu, a za njima i većina stanovnika Lađevca koji su strahovali da će ih ustaše za odmazdu pohapsiti. Najveći broj ljudi se sklonio u Milisavce. On dizanje sela Milisavci dan iza spomenute akcije, 20. svibnja 1942. godine, vezuje upravo za partizanski napad na Lađevac.²⁶ Sestre Dragana Nogića uhapšene su u šumi,

²³ O tome događaju veliki župan Uroić piše u svojem izvještaju Poglavniku Anti Paveliću. Vidi više u: *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga II, Slavonski Brod 1963, 195-197. Iz Lađevca i Bodegraja ustaše su tijekom rata u logore odveli 233 osobe (iz Lađevca 100 iz Bodegraja 133). HDA, ZKRZ-Zh, kutija 369, 26909.

²⁴ HDA, ZKRZ-Zh, kutija 358, 25646.

²⁵ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928., Lađevac.

²⁶ I drugi autori dizanje svih tih sela povezuju uz spomenuti događaj. Tako u knjizi *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska 1988, 34-35 stoji ovako: »Partizani 19. svibnja 1942. u rano jutro iznenada napadaju i uspješno zarobljavaju 42 kulturbunđaša u popovom stanu u selu Lađevac..., koji su osiguravali rudnik ugljena koji je radio nad selom... Kad su se kulturbunđaši poslije fiskulture otišli umiti na potok... a puške ostavili u stanu udaljenom oko 100 metara, partizani su najprije zarobili oružje pa onda s lakoćom i vojnike... Pošto su im skinute uniforme, ostavljeni su u svojoj bazi u Lađevcu. Oružje, municija, odjeća, obuća, novac, kuhinja, sav pribor za osobnu higijenu i sve ostalo im je oduzeto. Poslije uspješno izvedene akcije partizani su se s plijenom povukli u selo Milisavce. U ovoj akciji nije bilo žrtava ni na jednoj strani. Oko podne u Milisavcima se izdvaja Družičin vod iz sastava svoje čete i kreće na Kričko brdo u svoj logor preko sela Rajčići. Iz šume ih je primijetio ustaša, lugar, Ivezic Joza i Jazavice i opalio dva metka iz karabina kao znak da su viđeni. Zbog ove akcije partizana upravitelj logora Jasenovac Vjekoslav Luburić sa svojim jasenovačkim koljačima potpomognut ustašama iz Bijeke Stijene i općine Rajić diže u logor sva četiri sela Goleša: Milisavce, Rađenovce, Rajčice i Alavuke. Ustaše su pozvale narod 20. svibnja 1942. u selu na sastanak i rekli da ne treba sa sobom nositi ništa od hrane, odjeće, novca, ali neka povedu djecu sa sobom. Mnogima nije bilo jasno zbog čega će mala djeca na sastanku. Svi oni koji su sumnjali u iskrenost ustaša pošli su da se spasavaju bijegom. ... Narod iz sva četiri sela je tjeran na Gajine kod Bijeke Stijene, a odatle u logor Stara Gradiška, neki pješice, a neki kamionima. Alavuci su pripadali kotaru Pakrac. Ustaše su na putu do logora ubili

gdje su se sklonile nakon lađevačke akcije. Očito je da su uhapšene tek dva dana iz spomenute akcije, što bi značilo da je odmazda imala široki radijus i vremenski i geografski (pokupljena su sela Lađevac, Milisavci, Rađenovci, Alavuci i Rajčići). Dana 25. svibnja veliki župan Uroić došao je u Okučane i ondje pred 1400 pravoslavaca izjavio da će se pobrinuti da iz Lađevca odvedene žene, djeca i starci budu pušteni iz logora. Nakon završenog govora Uroić je primio niz molbi za puštanje iz logora. Zato da bi saznao što ljudi misle o njegovom govoru, u masu je doveo dva agenta od kojih je jedan čuo mišljenje lokalnih pravoslavaca: »Liepo pjevaš, j... mater svoju, samo ti mi ne vjerujemo.«²⁷ Nogić se prisjeća kako su iz sela Lađevca muškarci organizirali odlazak Paveliću i kako su ga molili da pusti zatočene djecu, žene i starce u Staroj Gradišci i Jasenovcu. Navodno je, prema njegovim riječima, nakon te akcije pušteno nešto ljudi svojim kućama.²⁸

Kusonje

Zbog dugotrajnih napada partizana na prometnice kojima su se kretale ustaške i njemačke snage, ustaše su u kolovozu 1942. godine poduzeli akciju operaciju pod nazivom »Psunj«. U okviru te akcije stradala su brojna pravoslavna sela pakračkog kraja: Velika Dereza, Mala Dereza, Gornja Obrijež, Donja Obrijež, Toranj, Batinjani, Donji Kovačevac, Omanovac, Bjelanovac, Branešci, Japaga, Dragović i Kusonje. Primjer iz Kusonja je najeklatantniji. Naime, dana 13. kolovoza 1942. godine ustaše iz Lipika su opkolili selo Kusonje na prometnici Pakrac-Požega te selo Dragović²⁹, nešto istočnije od Kusonja.³⁰ Navodno su se pravoslavci iz tih sela skrivali po šumama strahujući od sudbine koja je zatekla ostala pravoslavna sela u prvoj polovini kolovoza. Međutim, stanovništvo se moralo vratiti zato da bi nahranili stoku, pokupili ljetinu i pripremali obroke, pa su ustaše iskoristili taj trenutak da pohapse stanovnike tih dvaju sela³¹. Iz tih su sela doveli sve pravoslavce do Osmakove gostionice. Oko 12 sati došao je satnik Đuričić, isti onaj koji je dan prije počinio zločin u Japagi, te je naredio da se muškarci iznad 12 godine odvoje, kako kazuje Ana Sudar Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Muškarci su odvedeni prema crkvi Svetoga Georgija koja se nalazila oko kilometar i pol od Osmakove

sedam mještana Milisavaca.« O istoj akciji jednako piše i Savo Vukičević u knjizi *Preko Psunja i Papuka*, Nova Gradiška 1975, 57.

²⁷ *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918. – 1945.*, Slavonski Brod 1971, 219.

²⁸ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928., Lađevac.

²⁹ Prema iskazu Gojka Bosanca pojedini Dragovčani su se nadali da ih ustaše neće odvesti budući da su im članovi obitelji bili pozvani u domobrane te su se nalazili na bojištu, ali to im nije ništa pomoglo. To nije bio slučaj samo u Dragoviću, već i u ostalim pravoslavnim selima. (Iskaz Gojko Bosanac, (1932.), Brusnik).

³⁰ HDA, fond ZKRZ-Zh, kutija 323, 20920-20933. Uz dokumente se nalazi i popis ubijenih i odvedenih u logor.

³¹ R. Ratković, *Domovi pokraj Pakre*, Beograd 2004, 77.

gostionice. Žene i djeca su odvedeni u logor Stara Gradiška, a iz logora su radno sposobni poslani na rad u Njemačku. U pravoslavnoj crkvi Svetog Georgija i u okolnim bunarima ubijena su 163 (?) muškarca iz Kusonja i Dragovića.³² Navodno su prije samog pokolja ustaše zazvonili zvonima na crkvi, a nakon ubijanja crkvu zapalili.³³ Ostalih 604 stanovnika odvedeni su u Staru Gradišku i jedan dio njih kasnije u Njemačku.³⁴ Nakon »čišćenja« Kusonja od Srba, u njihove su kuće naselili Hercegovce, ali su oni ondje ostali svega deset dana te su se zbog stalnih partizanskih akcija iselili³⁵. Kao odmazda za stradavanja ovih pravoslavnih sela, u listopadu je uništeno hrvatsko selo Španovica između Pakraca i Požege i ondje je ubijeno 129 žitelja.³⁶ Osveta za Španovicu bilo je pravoslavno selo Kukunjevac nedaleko Lipika koje je stradalo također u listopadu.

Primjer iz Gorskog kotara (Moravice)

Početak kolovoza ustaše su, u okviru represivnih mjera prema pravoslavnom stanovništvu u NDH, počinili najveće masovno hapšenje na području kotara Vrbovsko. Dana 3. kolovoza 1941. uhapšeno je 85 Srba u Moravicama koji su bili na radnom mjestu kao željezničari.³⁷ Međutim, prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača uhapšenici su odvedeni u ogulinski zatvor, a zatim u Koprivnicu, a odande u Gospić, pa u Jadovno gdje su pobijeni.³⁸ Prema poslijeratnom popisu Zemaljske komisije toga dana su uhapšene 63 osobe. Hapšenja se prisjeća Dušan Rajnović iz Tomića koji je zahvaljujući nepoznatom čovjeku spasio glavu. »Naime, te strašne noći 2. augusta 1941. godine bio sam u službi zajedno s Lazom Jakšićem. Poslije ponoći k nama je došao čovjek čijeg se imena ne sjećam i rekao da su na stanicu došli ustaše i da hapse ljude koji su u noćnoj smjeni. Mi smo se sakrili na vrh lokomotive serija 32, koja ima oko lim. Na lokomotivi je

³² Popis pobijenih stanovnika Dragovića i Kusonja nalazi se u: D. Pavlica, »Stratišta na Papuku i Psunju« u: *Ljetopis SKD »Prosvjeta«*, sv. XI, Zagreb 2006, 43-46. Prema poimeničnom popisu u R. Ratković, *Domovi pokraj Pakre*, Beograd 2004, 86-98, samo je iz Kusonja ubijena 13. kolovoza 1942. 251 osoba, a iz Dragovića je identificirano 146 ubijenih (u logoru Jasenovac i 13. kolovoza 1942.).(za Dragović podaci su preuzeti iz: Đ.Đ. Tadić, *Nisu zaboravljeni*, Lipik/Pakrac 2009, 41-43.) U čitavom ratu u Kusonjama su stradale 473 žrtve fašističkog terora i 29 boraca. (Izvor: Đ.Đ. Tadić, *Nisu zaboravljeni*, Lipik/Pakrac 2009, 74-80.)

³³ Iskaz Gojko Bosanac, 1932.g., Brusnik. Gojko Bosanac je o ovome čuo od djeda Nikole Radojčića i tetke Bosiljke Radojčić koji su imali kuću u neposrednoj blizini crkve i sve vidjeli iz žbunja gdje su se sakrili.

³⁴ Među odvedenima bilo je mnogo žena i djece. Nisu svi zatočenici bili iz Kusonja i Dragovića, već je jedan dio ljudi bio i s Kozare, trenutačno naseljeni u Kusonjama. Mnogo djece nije preživjelo logor u Staroj Gradišci. (R. Ratković, *Domovi pokraj Pakre*, Beograd 2004, 82-83.)

³⁵ R. Ratković, *Domovi pokraj Pakre*, Beograd 2004, 85.

³⁶ T. Erjavec, *Španovica*, Zagreb 1992, 123-136.

³⁷ Hapšenje željezničara na radnom mjestu nije se samo događalo u Moravicama. Takvih je slučajeva bilo i u Donjim Dubravama. Tako je npr. Đuro Jaković-Žican, otac sedam kćeri, komandir odjeljenja pružnih radnika, od straha da ga ne uhapse spavao u šumi. Ondje su ga zatekli Rade Janjanin i Milan Jaković i upozorili ga da ne ide na posao. Đuro Jaković se bojava da će izgubiti svoj posao pa je stoga izjavio da će još samo taj dan otići na posao. S posla se nikada nije vratio. Toga je dana uhapšen. (Iskaz Milan Jaković, r. 1921.g., Donje Dubrave).

³⁸ HDA, ZKRZ-Zh, kutija 501, 39899/45.

bio mrak, a okolo je bilo sve osvjetljeno, i mi smo sve mogli vidjeti. Odmah nakon toga došao je Cvitešić s jednim ustašom koji je nosio pušku. Prema njima je išao Ivan Brajdić koga je pitao Cvitešić: 'Gdje su ispiraći lokomotiva?' Brajdić je odgovorio da ne zna. Tada se Lazo uplašio i pošao dolje s mašine i rekao: 'Evo me, gospodine!' Odmah su ga svezali, a pred kancelarijom i nadzornika Polića već su bili svezani i braća Nikola i Jovo Kovačević, Simo Vučković-Mljekekarov iz Petrovića, Nikola Nikšić Nestorov iz Bunjevaca i još nekoliko ljudi, koje nisam mogao prepoznati. Poslije toga sam pobjegao s radnog mjesta i otišao kući, a odmah zatim u zoru otišao u Radigojnu. Obavijestio sam Simiku Juzbašića i Simu Rajnovića-Mićićina da ne idu u službu, jer ustaše hapse. Juzbašić je poslušao, a Rajnović otišao na posao gdje je uhapšen i više se nikad nije vratio.«³⁹ Hapšenja se prisjeća i Dušan Hajdin, otpravnik vlakova u Moravicama. »2. augusta 1941. godine oko 23 sata stigla je jednim teretnim vlakom grupa od 8 ustaša. Na stanici ih je dočekala grupa moravičkih ustaša sa spiskovima za hapšenje. Počeli su s hapšenjem po redu, na svim radnim mjestima, tako da su blokirali saobraćaj. Ja sam o tome obavijestio šefa stanice Šarčevića; istovremeno sam obavijestio i talijansku željezničku komandu, ali ni jedna strana nije poduzimala ništa, već su mirno promatrali hapšenje ljudi. Kad su završili hapšenje po stanici, onda su otpočeli hapsiti po stanovima. Ujutro su iz Sokolskog doma doveli 85 ljudi na željezničku stanicu, na teretni vlak. Žene su vriskale za muževima, a djeca za očevima. Da bi spriječile odvođenje muževa, žene s djecom su legle na prugu. Talijani su žene na najgrublji način rastjerali, a ustaše su ljude ubacili u vagone i otpremili ih za Ogulin, odakle se nisu nikad više vratili – sve su ih pobili.«⁴⁰ Milka Bunjevac je također proživjela ovaj događaj.⁴¹ To jutro je njezin otac Simo Jakšić trebao ići na posao. Mihajlo Jakšić dojavio je Simi da su oko 3 sata ujutro ustaše došli na željezničku stanicu i da su već oko 4 uhapsili gotovo sve iz noćne smjene. Majka je poslala Milku da javi šefu kolodvora Šarčeviću da je Simo bolestan. Budući da je Šarčević zahtijevao da se pojavi majka, i ona je došla i također potvrdila očevu bolest. Na taj način je Simo Jakšić spasio glavu. Stojan Jakšić, čiji je otac Mihajlo spasio Simu Jakšića, prisjeća se toga dana: »Naš otac Mihajlo Jakšić (Mića Lukin) bio je u noćnoj službi i jedan je od rijetkih koji je pobjegao u vrijeme hapšenja i tako izbjegao smrt. Kakav je bio predosjećaj koji ga je potakao da pobjegne, ne znam. ... Uglavnom, on je pobjegao preko Dobre, pa kroz šumu sve okolo kući u Jakšiće. Usput je drugu smjenu obavještavao o tome što se desilo na stanici. Sjećam se

³⁹ N. Rajnović, »Narod općine Vrbovsko od ustanka do slobode 1941-1945« u: *Općina Vrbovsko – njena prošlost – njena sadašnjost*, Vrbovsko 1984, 61-62.

⁴⁰ N. Rajnović, »Narod općine Vrbovsko od ustanka do slobode 1941-1945« u: *Općina Vrbovsko – njena prošlost – njena sadašnjost*, Vrbovsko 1984, 62.

⁴¹ Iskaz Milka Bunjevaca (rođ. Jakšić), r. 1926.g., Jakšići (Srpske Moravice).

kako se pričalo da je Đoko Dokmanović-Stevkov pobjegao iz kuće neobučen i tako izbjegao hapšenje. Nisam čuo kada i kako je otac ušao u kuću, ali sam čuo i dobro upamtio kada je šaptao u sobi: 'Hapse, hapse na stanici... ja idem još obavijestiti ljude koji idu ujutro u službu...«⁴² Stojan Jakšić ističe kako je »služba' bila neka vrsta svetinje, kako nije bilo jednostavno odlučiti se i pobjeći, napustiti posao«. To je, kako svjedoči Jakšić, bilo do tada nepoznato. Stojan i Marija Jakšić, otišli su na stanicu da ispričaju svoje što ne dolaze na posao budući da su bolesni. »Nismo otišli daleko, odmah ispred Ferenčeve kuće začuo se plač, bugarenje. Primijetili smo, nedaleko od 'Jovičinog dućana' dugu kolonu željezničara, uhapšenih na radnom mjestu, svi vezani žicom, dva i dva, idu prema stanici, gdje su strpani u 'G' kola. Sa strane kolone prate ih ustaše, a iza kolone žene i djeca plaču, jauču...«. Najdramatičniji je bio susret Marije Jakšić, Milkine majke i željezničara Mitra Jakšića-Miljalčeva. Marija ga je, prema riječima Stojana Jakšića upitala: »Mitre, što je ovo?«, a on je samo nijemo slijegao ramenima. Marija je više puta, baš kao što se sjeća i Milka Bunjevac, prema majčinih pričama, upitala Mitra »Mitre što je, kuda vas vode?«, a Mitar je samo slijegao ramenima. »Sjećam se čiča Mitra iz kolone, srednji stas, crni brčići, putna torba (kakvu su nosili strojovođe i ložači), zabrinute crne oči. Sve imam i danas pred sobom kao najbolju fotografiju. Zašto, kako na žalost i gdje pouzdano se ne zna ni danas.«⁴³ Neki se nisu stigli spasiti. Tako je Nikola Matić iz Donjih Vučkovića, star 29 godina, pokušao ujutro 3. kolovoza 1941. godine, kada je vidio ustaše kako dolaze po njega, pobjeći, ali su ga uhapsili Talijani koji su ga predali ustašama. I on je s ostalima ubijen u Jadovnom.⁴⁴ Bilo je i onih koji su se sami javljali. Tako su se javili Nikica Kosanović i Marko Tomić koji su pitali ustaše da li se nalaze na popisu. Ustaša ih na popisima nije našao, ali ih je svejedno ukrcao u vlak za Ogulin.⁴⁵ Neki su se spasili zahvaljujući pravovremenoj reakciji Hrvata koji su im bili prijatelji. Tako se Đoko Mišljenović, koji se već nalazio ukrcao u vlak za Ogulin, spasio jer je prijatelj Rudolf Hirnik, brijač iz Moravica s kojim je Đoko kartao, garantirao za njega.⁴⁶ Dan ili dva nakon toga oružnici su trebali pokupiti preostale željezničare po njihovim kućama. Navodno su, prema riječima Milke Bunjevac, prolazili selom i govorili »Najbolje – rasap!«, što je značilo bježite i spašavajte se.⁴⁷ Vrlo je jasno da su ustaše mogli provesti takvo obimno hapšenje uz pomoć pojedinaca koji su radili na kolodvoru u Srpskim Moravicama, a koji su ih odvodili od jednog do drugog radnog mjesta i uz pomoć popisa hapsili željezničare Srbe.

⁴² S. Jakšić, »Šaptanje« u: *Srpske Moravice, doseljavanje, život i škole*, Srpske Moravice 1991, 259-261.

⁴³ S. Jakšić, »Šaptanje« u: *Srpske Moravice, doseljavanje, život i škole*, Srpske Moravice 1991, 259-261.

⁴⁴ Iskaz Dušan Matić, r. 1928.g., Donji Vučkovići (Srpske Moravice).

⁴⁵ Iskaz Veljko Tomić, (r. 1923. g.), Srpske Moravice.

⁴⁶ Iskaz Veljko Tomić, (r. 1923. g.), Srpske Moravice.

⁴⁷ Iskaz Milka Bunjevac (rođ. Jakšić), r. 1926.g., Jakšići (Srpske Moravice).

Osim toga, u okolici Vrbovskog do tada nije bilo većih pokolja ili odvođenja ljudi, pa su željezničari ostali zateknuti ovim hapšenjem i odvođenjem. Uostalom, uhapšenici nisu mogli vjerovati da će ih sve poubijati, pa nisu pružali otpor nadajući se da će ih odvesti na ispitivanje, a potom vratiti kućama. Naime, upravo ista takva situacija dogodila se 1914. godine, početkom Prvog svjetskog rata, kada su nakon ispitivanja željezničari iz Srpskih Moravica bili pušteni kućama.⁴⁸

Zaključak

U vremenu Drugog svjetskog rata stanovnici većeg dijela Hrvatske proživljavali su osobne tragedije u okvirima velike tragedije svjetskoga rata. Gotovo svaki svjedok s područja Hrvatskog zagorja s kojim sam razgovarao, jasno mi je rekao kako se nada da nikada više neće doći takvo vrijeme u kojem su dva brata pucala jedan na drugoga jer su se našli na suprotnim političkim polovima. U zapadnoj Slavoniji i Gorskom kotaru, gdje su moji svjedoci bili pripadnici nacionalnih manjina, Drugi svjetski rat označava najteže razdoblje njihova života. Kraj rata nije značio razrješenje tih sukoba i neprijateljstava, već je upravo obrnuto, stvarao neopisivu mržnju kod sudionika Drugog svjetskog rata koju su oni prenosili na svoje potomstvo, pa su stoga još i danas pojedine obitelji designirane kao »partizanske« ili »ustaške«. Komunističke vlasti nisu bile spremne praštati zločine nanijete tijekom rata. Slična se situacija dogodila i nakon uspostave neovisne Hrvatske kada su »komunističke familije« prikazane kao »crne ovce«. Tragovi mržnje koji potječu iz Drugog svjetskog rata prisutni su sve do današnjih dana. Podjele i raskoli, posebno u etnički miješanim krajevima, nakon posljednjeg rata još su veći. Doduše, mlađe generacije više ne pamte događaje od prije šezdeset i više godina (zato pamte nedavne događaje devedesetih), ali stariji još uvijek s nepovjerenjem dočekuju pitanja koja se tiču Drugoga svjetskog rata i u svojim, vrlo često dvosmislenim odgovorima, otkrivaju kako rane još nisu zacijelile i kako će trebati još mnogo vremena da objektivna istina izađe na vidjelo. Međutim, nama je ostalo još malo vremena za razgovore sa svjedocima kojih je svakog dana sve manje.

⁴⁸ Iskaz Nada Matić (rođ. Mirić), (r. 1917.g.), Srpske Moravice.